

BEWONERSPARTICIPATIE EN DE ONTWERPER

Een voorbeeld uit Delfshaven

Arjan Gooijer, januari 2011

Ontwerpers kunnen een cruciale bijdrage leveren aan vruchtbare bewonersparticipatie binnen de stedelijke vernieuwing. Het verbeelden, analyseren en afwegen zijn dé instrumenten om met bewoners en stakeholders te komen tot een scherpe definitie van de vernieuwingsopgave. Dat maakt de kans dat de vernieuwing 'raak' is groter. Relevant in een tijd van schaarse middelen. Het vraagt van de ontwerpers wel de bereidheid en de vaardigheid te opereren in een planproces dat open is voor allerhande input.

De stedelijke vernieuwing wemelt van manieren waarop bewoners bij de plannen worden betrokken. Inloopavonden, bewonerspeilingen, enquêtes, huisbezoeken, workshops, informatieavonden, draagvlakmetingen, ... Bewonerscontact hoort nu eenmaal bij een fatsoenlijk proces. Soms is het geen kwestie van fatsoen, maar een verplichting. Wettelijke kaders vragen om een draagvlakmeting of enquête. Soms heet het dan nog wel participatie maar is het informeren over reeds vastgestelde plannen.

Betrokkenheid van bewoners staat onder de spanning die in Rooilijn al eerder werd geschetst (Verhoeven, Rooilijn 4, 2010). Overheden, en met hen corporaties, worstelen met de balans tussen de wens inspraak de ruimte te geven enerzijds, en het belang zeggenschap te houden anderzijds. Om de invloed van burgers vruchtbaar te maken blijken allerhande professionals nodig te zijn die de brug slaan tussen de instituties en burgers, hoe welwillend beiden ook kunnen zijn.

In dit artikel wil ik ingaan op een specifieke vorm van inspraak (bewonersparticipatie binnen stedelijke vernieuwing) en de rol die een specifieke professional daarin heeft: de ontwerper. Mijn stelling is dat er - om dit type inspraak een vruchtbaar te laten zijn - een cruciale rol is weggelegd voor de ontwerpende disciplines. Mits de ontwerpers zich scherp bewust zijn van de verschillende middelen die hen ter beschikking staan om het proces van participatie te voeden en richting te geven.

In dit artikel beschrijf ik eerst op welke vorm van inspraak ik doel. Verder is het nodig iets van de procesgang rond die inspraak te beschrijven. Dat doe ik aan de hand van een casus uit Rotterdam. Ik eindig met een schets van wat dit betekent voor de instrumenten, ontwerpmethoden en architectuuropvattingen van de ontwerper en voor het omgaan met de stad zelf.

Open planproces

De vraag hoe inspraak een vruchtbaar middel wordt bij het vernieuwen van de stad wint aan relevantie. De stedelijke vernieuwing zal anders moeten gaan werken dan in de afgelopen tien jaar. De vastgelopen woningmarkt en strakkere budgetten vragen om grote precisie in de vernieuwingsplannen. Ingrepen zullen meer dan ooit 'raak' moeten zijn en in moeten gaan op de eigenlijke problemen en kansen van gebouwen en buurten. Om deze eigenlijke problemen en kansen scherp te krijgen is betrokkenheid van bewoners onontbeerlijk. Maar om bewoners een zinvolle stem te geven in de probleemdefinitie van een is een specifieke manier van werken nodig: een open planproces. Het specifieke zit vooral in het 'open': de ontwerpogave wordt niet alleen gesteld door de partij die het formeel voor het zeggen heeft (gemeente, corporatie) maar wordt mede beïnvloed door de maatschappelijke werkelijkheid rond het project: de wereld van de bewoners en kleine zelfstandigen.

Zo'n werkwijze, die iets verwacht van inspraak en participatie, begint voordat de plannen zijn gevormd en doorgerekend. Hij richt zich op het helder krijgen van de opgave die er in een buurt ligt en speelt zich dus al af in de definitiefase van een vernieuwingsproject. Alleen al deze timing maakt het spannend, zeker voor de opdrachtgever. Kun en wil je bewoners invloed geven op de inhoud (probleemstelling, programma, gewenst ambitieniveau) van vernieuwingstrajecten? Wil je die inhoudelijke onzekerheid toelaten in een proces dat van zichzelf al complex genoeg is? Is het integer bewoners een rol te geven als naar jouw idee de vernieuwing zich bij voorbaat vooral moet richten op andere, beter gesitueerde doelgroepen? Het zijn legitieme vragen die alleen positief beantwoord kunnen worden vanuit de overtuiging/ervaring dat zo'n open planproces ook echt wat kan opleveren. De oogst van deze manier van werken zit in het feit dat er in zo'n bewonerstraject informatie van onder op komt. Soms gewoonweg nieuwe feiten. Vaak ook krijgt reeds bekende informatie een andere

betekenis. Een grote mix aan doelgroepen op één portiek kan wel een beleidsmatig probleem zijn voor een beheerder terwijl de bewoners het juist een kwaliteit kunnen vinden.

Het tweede deel van de oogst ligt in het groeiend begrip en draagvlak. Al analyserend, pratend en ontwerpend ontstaat er bij bewoners (meer) begrip voor de problemen buiten hun eigen voordeur. Problemen op het niveau van het hele blok (differentiatie) of de buurt. Maar ook begrip voor de problemen en belangen van de woningcorporatie of gemeente. Dat groeiende draagvlak zit soms ook in het feit dat bewoners langzamerhand zullen inzien dat ze een onderhandelingspositie hebben. Ze zien kansen om wooncarrière te maken, binnen of juist buiten de buurt.

De oogst kan natuurlijk ook mislukken, niet in het minst door de opstelling van de ontwerper. Hij mag, beeldend gesproken, in zo'n proces aan de ene kant nooit het potlood uit handen geven maar ook nooit zijn tekeningen bij voorbaat het stempel 'Definitief' geven. Alles wat wordt geproduceerd staat ten dienste van een zoekend, meanderend proces. Zoekend naar de opgave die achter de opdracht verscholen ligt.

Een voorbeeld uit Rotterdam

Om onze werkwijze te verhelderen beschrijf ik hieronder de stappen uit zo'n open planproces in de praktijk. Het betreft een onderzoek naar de mogelijke aanpak van twee woningblokken uit 1910 aan de Schans in Rotterdam Delfshaven. Het traject met de bewoners is door eigenaar Com.Wonen bewust ingezet om helder te krijgen of en hoe renovatie haalbaar zou zijn en om draagvlak voor de planvorming te ontwikkelen. Bewoners werden hier opgeroepen mee te doen aan een werkgroep. Die werkgroep bestond uiteindelijk uit een mix van bewoners: studenten, bewoners die al jaren in het blok wonen en betrokken omwonenden.

Procesmatig is van belang dat de procesgang duidelijk is doordacht. Ten eerste is het doel expliciet. Dit is het komen tot een mogelijk programma voor de vernieuwing. Programmatisch ligt er dus nog vrijwel niets vast. Ten tweede zit er elke avond een aantal partijen om tafel: bewoners, vertegenwoordigers van de corporatie/eigenaar, vertegenwoordigers van de (deel)gemeente en de ontwerpers/adviseurs. Al met al ca. 15 mensen. Elke partij heeft helderheid over zijn rol en positie. Ten derde is het schaalniveau dat van de buurt. We laveren globaal tussen 1:50 (woningplattegrond) en de 1:500 (situatie buurt). Ten vierde is het aantal sessies is van te voren bekend evenals de globale agenda per sessie. We werken toe naar een eindproduct met een duidelijke status. De daaropvolgende besluitvorming wordt zo helder mogelijk gecommuniceerd. De onderlinge rollen, posities en verwachtingen worden expliciet gemaakt.

Situatie schansblokken in de gebiedsvisie. Schansblok 1 komt te liggen aan het geprojecteerde buurtplein. Daarvoor is wel sloop van een rijtje woningen nodig.

Sessie 1: geeltjes

De eerste avond bestaat uit twee delen. Allereerst een inleiding op de opgave die we onderhanden hebben. Wat speelt er, welke globale oplossingsrichting is er aangegeven door de opdrachtgever? Zijn er al relevante kaders geschetst of vastgesteld (strategisch beleid, gebiedsvisies, enz), en wat is de waarde en de relevantie ervan? Het is een globale schets van de vragen waaraan we gaan werken en de speelruimte die er is. Voor de Schans was er een gebiedsplan vastgesteld en had Com.wonen globale ideeën over de toekomst van de blokken.

Vervolgens hielden we zogenaamde. 'geeltjes-sessie': Iedereen krijgt een plattegrond van zijn eigen woning of buurt en schrijft daarop met post-its wat men goed/fout/kansrijk vindt aan buurt of woning.

Dat mag overal over gaan. Om erachter te komen hoe een buurt functioneert, laten we mensen routes tekenen op een overzichtskaart. Hoe loop ik van mijn woning naar school, naar de bus, naar de winkels. Waarom via die omweg, wat is er prettig of juist beroerd aan, wie kom je zoal tegen? De geeltjes worden verzameld, gerubriceerd en vervolgens plenair besproken. De geeltjes geven de introverten de gelegenheid hun commentaar te leveren en het plenaire gedeelte brengt het gesprek op gang.

De geeltjes bieden concrete informatie over de staat van een complex, in de vorm van de bekende SWOT-analyse. Soms is die informatie nieuw, vaak komt ze overeen met de technische rapporten en eigen analyses. Maar tijdens het gesprek gaat het vaak over andere dingen dan de voors- en tegen van de geeltjes. Onder die concrete zaken gaan dingen schuil die met vertrouwen, scepsis of onzekerheid te maken hebben: *'ze willen toch slopen'*, *'ons portiek is prima, hiernaast is het een zootje, door al die kinderen'*; *'mijn woning is voorlopig prima, een gerenoveerde kan ik niet betalen'*; Juist die laag van de onderlinge verhoudingen (bewoner, corporatie, gemeente) moet worden aangeboord. Belangen, posities en (on)macht spelen in de stedelijke vernieuwing een grote rol. Die kunnen niet worden gladgestreken maar moeten juist expliciet zichtbaar worden gemaakt. Dat komt heldere en transparante besluitvorming ten goede.

Foto binnenwereld Schansblok 1. Uit de historische analyse bleek dit merkwaardige deel van het binnenwereld (want betegeld en geen privé tuin) belangrijke historische kaarten te hebben. Hier zat in 1910 een gemeenschappelijke wasplaats, direct toegankelijk vanuit de trappenhuizen ernaast; een toenmalig volkshuisvestelijk experiment. Die ontdekking vormt de aanleiding anders te gaan kijken naar het binnenwereld, namelijk als een mogelijk collectieve wereld met grote ruimtelijke kwaliteit, behorend bij het blok. Deze binnenwereld kan aansluiten op het geprojecteerde plein uit de gebiedsvisie en voorziet zo in de behoefte aan kleinschalige, veilige collectieve buitenruimte.

Sessie 2: probleemstructuur en verbeelding

De tweede sessie bestaat uit drie onderdelen. We komen terug op de uitkomsten van de eerste avond. Wat is de grote lijn achter de SWOT-analyse? Komt die overeen met de technische rapporten en beleidsmatige visies of zijn er nieuwe punten boven tafel gekomen?

Vervolgens geven we een analyse van de bestaande situatie. Wat hebben we eigenlijk onderhanden? Hoe is het historisch zo gegroeid; wat is de cultuurhistorische betekenis; welke woningtypen zijn er gemaakt en waarom; wat was de oorspronkelijke kwaliteit en wat is er nog van terug te zien? Het zijn aspecten die het begrip en de waardering van het bestaande doen groeien. Zo bleek een merkwaardig deel van het binnenwereld van Schansblok 1 (merkwaardig want betegeld en geen privé tuin, zie afbeelding) belangrijke historische kaarten te hebben. Hier zat in 1910 een gemeenschappelijke wasplaats, direct toegankelijk vanuit de trappenhuizen ernaast; een volkshuisvestelijk experiment. Die ontdekking is een bevestiging van het idee het binnenwereld niet langer te zien als een verzameling van donkere privé tuintjes maar als een collectieve wereld met grote ruimtelijke kwaliteit, behorend bij het blok. Deze binnenwereld kan aansluiten op het geprojecteerde plein uit de gebiedsvisie en voorziet zo in de behoefte aan kleinschalige, veilige collectieve buitenruimte.

Als derde agendapunt verkennen we de problemen en verandermogelijkheden van het complex. Waar zitten de knelpunten en hoe kunnen we ze oplossen? We laten een breed pakket aan mogelijkheden de revue passeren: verbeterpunten, droombeelden. Ingrepen in de woningplattegrond, van simpel (nieuwe keukens) tot heftig (vier woningen verticaal samenvoegen tot stadswoningen) en alles wat ertussen ligt. De breedte aan mogelijkheden helpt mensen buiten hun eigen belangen en eigen

woning te kijken. Het helpt mensen dromen en hun eigen positie ook wat te relativieren. Ze beginnen kansen te zien voor zichzelf. De opdrachtgever krijgt een beeld van de kansen die hij met de gebouwen in handen heeft.

Er worden verschillende producten ingezet met weinig onderlinge samenhang. Het zijn meer losse bouwstenen dan samenhangende voorstellen. Gaande het gesprek groeit enerzijds het begrip voor de opgave, anderzijds groeit de verwarring. Als dit allemaal kan, hoe kies je dan richting?

Voor de ontwerper zijn de reacties op de losse bouwstenen van groot belang. Waarom zo enthousiast over een extra lift? Waarom zo furieus over een doorgang naar het binnenterrein (zie afbeelding)? Wat speelt hier precies?

Voorbeeld van een van de vele bouwstenen uit sessie 2: een poort in het verlengde van de Wijde Steeg richting historisch Delfshaven. De bouwsteen is onderdeel van het aanpakmodel 3: 'Wonen in Delfshaven'. De bouwsteen roept bij de bewoners felle reacties op. Vooral vanwege de zeer negatieve ervaringen met een aantal poorten en doorgangen in de buurt die als een magneet hangjongeren en dealers aantrekken.

Sessie 3: modellen van aanpak

Met behulp van de (reacties op) de bouwstenen van sessie 2 worden verschillende aanpakmodellen ontworpen. Elk model staat voor een specifieke aanpak en weerspiegelt daarmee ook een mogelijke interpretatie van de opgave die er ligt. Daarmee wordt elk model als het ware een hypothese.

Onderling moeten de modellen goed vergelijkbaar zijn. In programma, differentiatie, fasering, kosten, opbrengsten, E-labeling,...

De discussie over deze modellen brengt de studie in zijn kritieke fase. De keus voor een bepaald model geeft immers aan waar de essentie van de opgave nu eigenlijk ligt. Die discussie is vaak niet in één avond beslecht. In de aanpakmodellen liggen immers belangen, perspectieven, verwachtingen van partijen verscholen. Soms tekent de opgave zich zo helder af dat mensen over hun eigen schaduw heenspringen. Soms gloren er verfijningen van die abstracte modellen tot een levensvatbaar concept.

SCHANSBLOK 1	woning aantal	doelgroepen	stedenbouw	architectuur	energielabel	kosten per woning **	totaal-kosten **	globale exploitatie-termijn
bestaand	127	kleine huishoudens.	- negatieve uitstraling op straat door bergingen - rommelig binnenterrein	- sleets beeld, weinig authenticiteit	D voor stadsvernieuwde. F voor ongerenoveerde	-	-	verhuurproblemen, vooral in ongerenoveerde delen
MODEL 1 optimaliseren huidige voorraad	106	- kleine huishoudens - meer ruimte voor gezinnen.	- duidelijk onderscheid openbaar/privé (prive tuinen) - geen bergingen aan kop 1e Schansstraat	- gevel aanpak - geen balkons aan de straat	alles op label C	61.000,-	6.4 mln.	15 jaar
MODEL 2 wonen aan de straat	90	- kleine huishoudens - gezinswoningen aan de straat (samenvoegen)	- bergingen naar binnenterrein (bajonet-type) - kop 1e Schansst als entree	- gevelaanpak - nieuwe dakpannen (keramisch) - geen bergingen aan straat	C voor gerenoveerde woningen A voor samenvoegingen (*)	81.000,-	7.3 mln.	30-40 jaar
MODEL 3 wonen in delfshaven	85	mix: - kleine huishoudens - gezinnen - woon/werk woningen - luxe dakwoningen - koop en huur	- bergingen naar binnengebied - kop 1e Schansstraat als entree - poort Wijde Steeg - uitzicht over Delfshaven	- gevelaanpak - zinken kap - geen bergingen aan straat - balkons daklaag niet buiten gevelvlak	alles op label A (*)	98.000,-	8.4 mln.	30-40 jaar

Overzicht van de voor Schansblok 1 ontwikkelde aanpakmodellen. In hun eindadvies adviseren bewoners programmatisch te mixen tussen model 2 en 3. Dat advies past ook binnen de visie van de corporatie en is overgenomen. Van alle modellen zijn de woningtypen, kosten/opbrengsten en energielabels uitgezocht.

Sessie 4: conclusies

Het blijkt elke keer weer goed het participatietraject ook echt af te sluiten met een sessie waarin de loop van het proces nog eens wordt herhaald, en de lijn in de gedachtevorming op een rij wordt gezet. Dat maakt helder welke wissels genomen zijn en waarom. Het maakt ook helder waar er nog losse eindjes zitten voor het eventuele vervolg van het traject.

De concluderende sessie is ook van belang om de verwachtingen van participanten te 'managen': duidelijk maken wat hun reactie ook al weer waard was, wie er moet gaan beslissen over de aanpak, hoe een en ander verder gaat, ook in de tijd.

Steeds is van belang dat de conclusie ook wordt verbeeld. Het voorkeursmodel van aanpak moet leven in worden geblazen, moet architectonisch worden verbeeld. Niet als een definitief ontwerp; wel als concretisering van de opgave die is gedefinieerd.

Concluderend beeld voorgestelde aanpak Schansblok 1: kop van het blok koppelen aan het te maken plein, binnenterrein nieuwe betekenis geven, woningprogramma herdifferentiëren volgens aanpak model 2 danwel 3.

Middelen van de ontwerper

Terugkijkend blijkt het voor het welslagen van de participatie van belang dat het proces van tevoren worden doordacht en 'ontworpen' (Bouwens & Hatzmann, 2005). Als dat niet gebeurt, is de kans op verzanden (langdurig en doelloos) of verkrampen (partijen aan tafel tegenover elkaar) zeer groot. Een goed participatietraject vraagt om helderheid, wat betreft inhoud (hoeveel speelruimte is er), proces (aantal sessies, wanneer is het klaar, wat is het eindproduct) en de formele rollen van eenieder (namens wie spreken de bewoners, wat zijn hun opmerkingen waard, hoe en wanneer wordt er ruggespraak gehouden). Die helderheid in afspraken en toezeggingen moet gedurende het hele proces bewaakt worden (verslaglegging, terugkoppeling).

Inzoomend op de rol van het ontwerp tijdens de sessies blijkt dat de ontwerper een aantal middelen inzet om het open planproces vorm te geven en te voeden. De documenten die hij maakt verschillen van karakter en status om dat te bewerkstelligen. Ik onderscheid vier.

Allereerst het *document van verbeelding*. De verbeelding is nodig om te laten zien welke kansen een opgave biedt. Het is een intuïtieve sprong vooruit, vaak buiten de gestelde kaders. Soms om de fantasie te prikkelen, perspectief te bieden. Soms om de effecten van een keus te laten zien. Zo wordt de bandbreedte van de opgave verkend. Bij verbeelding hoort uiteraard ook het leveren van treffende,

relevante referenties (beelden, excursies). Het middel is van belang op verschillende momenten in het proces - initierend, evaluerend en concluderend.

Ten tweede de *documenten van analyse*. Deze zijn vooral van belang in sessie 2 en 3. Analyse betreft de cultuurhistorie van een complex, de stedenbouwkundige betekenis en architectonische kwaliteit, de bouw- en woonkwaliteit, de veranderbaarheid en het beleidsmatig kader.

In de derde plaats is er het *document van onderhandeling*. De onderhandeling betreft programma, differentiatie, kosten en opbrengsten. Deze discussie voeren wij aan de hand van modellen van aanpak (zie sessie 3). Elk aanpakmodel verschilt fundamenteel van de ander en staat voor een ander maatschappelijk doel. Zo wordt de 'structuur' van de opgave verkend; ingrepen en programmaonderdelen hangen immers samen en kennen een onderlinge hiërarchie. De tekeningen zijn zakelijk van karakter. Er moet gerekend en geraamd kunnen worden.

Ten vierde produceert de ontwerper *documenten van uitvoering*. De uitvoering betreft de techniek; de documenten zijn dan ook technisch van karakter, het moet maakbaar zijn. In de voorfasen van projecten zijn deze documenten minder relevant, tenzij de wijze van uitvoering en fasering (kunnen we wel of niet in bewoonde staat renoveren; kan ik vanuit mijn oude woning doorschuiven naar een gerenoveerde woning?) een belangrijke rol spelen in het proces. (Te Velde, 2009)

Bij de productie van het plan als document van verbeelding, analyse en uitvoering is de rol van de ontwerper gewaarborgd. Er wordt een beroep gedaan op zijn ambacht. In het derde punt moet hij anders opereren dan gewend. Hij zal hier vooral de mogelijkheden van buurt, gebouw en programma naast elkaar moeten zetten; de consequenties daarvan laten zien en ze ook weer onder kritiek moeten stellen. Elk aanpakmodel of concept is als het ware een hypothese die moet worden getoetst op geldigheid en houdbaarheid. Vaak houdt een ontwerper die zoekende gang voor zichzelf en beschouwt hij alleen de eindresultaten als relevant voor de buitenwereld. In het open planproces zijn die tussenproducten juist relevant, serieus en open ter bespreking en afweging.

Relevantie van de opgave

De geschetste werkwijze zegt niet alleen iets over de middelen van de ontwerper. Erachter ligt een specifieke opvatting over de inhoud en breedte van de professie en een visie op de stad en haar vernieuwing.

Om met het laatste te beginnen: Om de stad goed te kunnen vernieuwen is het van belang zicht te krijgen op haar fysieke ontwikkeling en de onderstromen van gebruik en initiatief die er werkzaam zijn. Welke opgave ligt hier eigenlijk? Als die 'morfologie' in beeld is, kan er met de vernieuwing een betekenislaag worden toegevoegd door het transformeren van bestaande structuren of het toevoegen van nieuwe. Juist in een participatietraject kom je de onderstroom op het spoor, uiteraard aangevuld met eigen analyses, onderzoek en voorstellen. (De Carlo, 1972).

Om de vernieuwing succesvol te laten zijn moet de specifieke vernieuwingsopgave diep genoeg worden gepeild. Die krijg je niet alleen te pakken door opnames, technische PvE's, strategische visies, woningmarktanalyses. Alleen al omdat de opgave niet alleen technisch of bureaucratisch is. Zo kan hij wel worden opgevat en uitgevoerd, maar vaak tegen hoge(re) maatschappelijke kosten omdat een deel van de vraag wordt genegeerd. De opgave van stedelijke vernieuwing gaat over wonen en samenleven. Daarmee is het uiteindelijk een politieke, publieke opgave die niet alleen technisch of bureaucratisch kan worden gesteld. Om de opgave helder te krijgen moeten ook de sociale componenten een rol spelen in de definitiefase van projecten. Bewonersparticipatie is daarvoor een uitgelezen middel. Niet omdat zittende bewoners bij voorbaat gelijk hebben en een voorkeursbehandeling verdienen. Wel omdat zij letterlijk van die opgave deel uitmaken en de 'sociale component' direct met hun reacties meekomt. Opdrachtgevers en ontwerpers doen zichzelf en de stad tekort als ze de sociale component niet toelaten in hun afwegingen. 'Ze laten zich verbannen naar het territorium van een bureaucratische, technische discussie waar een werkelijk politiek discours gemeden wordt.' (Sijmons, 2010)

Dat een project zonder de risico's van een open planproces minder complex wordt en beter stuurbaar is klopt wellicht, maar is een schamel winstpunt op de korte termijn. Het ontwerp verliest ermee aan inhoud en relevantie, de vernieuwing is daardoor minder 'raak' dan verantwoord, de stad verliest aan vitaliteit.

Ir. A. Gooijer (TU Delft, architectuur en volkshuisvesting/stadsvernieuwing) is werkzaam als ontwerper/onderzoeker bij Van Schagen architecten, Rotterdam. Gespecialiseerd in stedelijke vernieuwing.

Literatuur

Verhoeven, I (2010) 'Ruimte geven aan initiatieven van burgers', *Rooilijn*, jg.43,nr.4

Bouwens,C & Hatzmann, N (2005) 'Open planproces in de stedelijke vernieuwing', *www.kei-centrum.nl*.

G. de Carlo (1972) 'Voor een verantwoording van de architectuur', *Forum*, 1972-1

G.J. te Velde (2009) 'De bestaande stad als uitdaging. De methode Van Schagen', *Sun/Trancity*, 2009, p 137,138'

D. Sijmons (2010), Projectbeschrijving, *Blauwe Kamer*, augustus, p.20